

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

**AJINIYOZ NOMIDAGI
NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

**„TURKIY XALQLAR FILOLOGIYASIDA FUNDAMENTAL
TADQIQOTLAR VA INNOVATSION TA‘LIM
TEXNOLOGIYALARI“**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

MATERIALLARI TO‘PLAMI

Nukus – 2022

TURKIY KONTAKTOLOGIYA: O'ZBEK VA TURKMAN TILLARI KONTAKTLARINING O'RGANILISHI

Alimardanov Elyor Ilxom o'g'li,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada turkiy tillar tarkibiga kiruvchi o'zbek va turkman tillari kontaktlarining o'rganilish tarixi yoritilgan bo'lib, shuningdek, o'zbek va turkman olimlarining bu boradagi ishlari haqida ma'lumotlar berilgan. Xususan, M.Saparov, R.Yo'ldoshev, K.Rahimova, S.Arazquliyevlarning tadqiqotlari shular jumlasidandir. O'zbek va turkman tillari kontaktlarini o'rganish istiqbollari yuzasidan tavsiyalar ham berildi.

Tayanch so'zlar. o'zbek tili, turkman tili, tillar aloqasi, kontakt lingvistikasi, tillarning o'zaro ta'siri, tillar munosabatlari.

Kontakt lingvistikasi XX asr oxirida shakllangan tilshunoslikning nisbatan yangi yo'nalishidir. Tillarning o'zaro bir-biriga ta'sir etishi haqida ma'lumotlar antik davrda qayd etilgan bo'lsa-da, bu hodisani batafsil o'rganish yaqin yillar ichida mumkin bo'ldi. Shakllanish va jadal rivojlanish davrini boshidan kechirayotgan har qanday yangi fanda bo'lgani kabi kontakt tilshunosligida ham, birinchi navbatda, tadqiqot usullari va terminologiyasida ko'plab kamchiliklar uchraydi.

Kontaktologiya – tillarning o'zaro aloqalari (kontaktlari) va ularning turlari, taraqqiyot (yuzaga kelishi, shakllanishi va rivojlanish) bosqichlarini o'rganuvchi tilshunoslikning alohida sohasi hisblanadi. Kontaktologiya tilshunoslikda sotsiolingvistikaning tarkibida o'tgan asrning 50-yillaridan mustaqil yo'nalish sifatida shakllana boshladi [Словар социолингвистических терминов, 2006]. Yuqorida aytilganidek, kontakt tilshunosligida terminlarni qo'llash bilan bog'liq turli muammolar mavjud. Masalan, sohaning nomlanishi turli adabiyotlarda turli terminlar bilan ifodalanadi: *kontaktologiya*, *kontakt lingvistikasi*, *kontakt tilshunosligi*, *kreolistika* kabi. Bu kabi terminlar har xilligini bartaraf etib, yakdil nomlash hali mazkur sohaning oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

XX asr oxirida faol yangi lingvistik fanlarning paydo bo'lishiga olib kelgan fan integratsiyasi jarayoni kontakt tilshunosligini ham qamrab oldi. Xususan, kontakt lingvistikasi sotsiolingvistikaning bir tarmog'i sifatida asosan tillar va madaniyatlarning hozirgi holatidagi o'zaro ta'sirini o'rganadi. Kontakt tilshunosligining mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi A.Martine, U.Vaynrayx, E.Xaugen, G.Shuxardt, E.Sapir, U.D.Uitni va boshqalar kabi xorijiy tilshunoslarning asarlari bilan bog'liq.

O'zbek va turkman tillarining o'zaro kontaktini ularning tarixi bilan bog'liq holda tekshirish turkiy kontaktologiyaning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Asrlar davomida bir geografik muhitda yashagan, iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bo'lgan o'zbek va turkman xalqlari qoldirgan madaniy meros hozirgi va kelajak avlod uchun bebaho xazinadir. "Turkman shoirlari Alisher Navoiyni o'zlariga ustoz bilib, undan namunalar olganlar. She'riyatda Navoiy izidan borib, uning g'azallariga

muxammaslar, naziralar bog‘laganlar” [Kocayev, 1963: 25]. B.Qarrayev shunday deydi: “O‘zbek adabiyotining asoschisi Alisher Navoiy turkman shoirlarining ham ma’naviy padari, ustoz hisoblanadi. U turkmanlarning eski yozma adabiyoti taraqqiyotiga samarali ta’sir ko‘rsatgan. Navoiy asarlarining turkman shoirlari ijodiy faoliyatida o‘ynagan roli bebahodir” [Qarriev, 1968.]. Mahtumqulining Navoiyni o‘ziga ustoz deb bilishi kabi adabiy aloqalar o‘zbek va turkman xalqlarining asrlardan beri davom etib kelayotgan do‘stona hamkorligi ramzidir.

Til kontaktlari (lot. *contactus* – teginish) – ikki yoki undan ortiq tillarning o‘zaro ta’siri, ularning bir yoki ko‘pchiligining tuzilishi va lug‘at tarkibiga ta’sir ko‘rsatishidir [https://les.academic.ru/530/контакты_языковы]. Til kontakti obyektii ikki xalq yashaydigan “ikkitilli areal”lar tillari bo‘lib, shu jihatdan, o‘zbek va turkman tillari tutashgan hududlarda (o‘zbek va turkman) til kontakti hodisasi ro‘y beradi. Aloqadagi ikki tilning unsurlari bir-biriga o‘tib qoladi va mahalliy xalq (ikki xalq tutashgan hudud) vakillari uchun tushunarli, ammo boshqa hududlar uchun biroz, ba’zi holatlarda keskin tushunarsiz “sheva” yuzaga keladi.

O‘zbek va turkman tillarining kontaktlari, ularning o‘zaro ta’siri, bir-biriga munosabati masalasi haqida O‘zbekiston turkmanlari va Turkmaniston o‘zbeklari hamda o‘zbek va turkmanlar tutash hududlar shevalarini o‘rgangan tadqiqotchilar ishlarida kuzatishimiz mumkin. Xususan, M.Saparov [Сапаров, 1980: №3, 35-39-бетлар; Сапаров, 1988], R.Yo‘ldoshev [Йўлдошев, 2002], K.Rahimova [Раҳимова, 1982, №3.], S.Arazkuliyevlarning [Аразкулыев, 1962; Аразкулыев, 1961; Аразкулыев, 1978: №5, 72; Аразкулыев, 1987.] tadqiqotlari shular jumlasidandir.

S.Arazkuliyeu o‘zining Xorazm viloyati va To‘rtko‘l tumani turkmanlari borasidagi tadqiqotlarida, mazkur turkman shevalariga o‘zbek tilining ta’siri borligini qayd etadi. Nomzodlik dissertasiyasi mavzusi bo‘lgan To‘rtko‘l turkmanlari shevalarini tasniflar ekan, mahalliy turkman shevalarini 2 ga ajratadi: o‘zbek ta’sirli turkman shevalari va qoraqalpoq ta’sirli turkman shevalari. Olim o‘zbek ta’sirli turkman shevalariga igdir, duyyi, go‘kklan va boshqa urug‘lar vakillarini kiritib, ularning umumiy sonini 15 mingga yaqin ekanligini aytadi. Shuningdek, S.Arazkuliyeu o‘zbek ta’sirli turkman shevalari haqida quyidagilarni bayon qiladi: hududiy jihatdan turkmanlardan uzilib asrlar davomida o‘zbeklar bilan aralashib yashash ularning shevalarida bir qancha o‘zgarishlarni yuzaga chiqargan. Bular asosan, so‘zlarning orfoepik normalari va morfologik formalarida ko‘proq uchraydi. O‘zbeklar bilan yaqinlik faqatgina turkmanlarning tilida emas, balki urf-odatlarida ham ma’lum darajada o‘zbeklarniki bilan uyg‘unlashgan. Yoshlarning o‘zbek tilida o‘qishlari o‘zbek tiliga bo‘lgan yaqinliklarini yanada kuchaytirgan [Аразкулыев, 1961: 13].

O‘zbek va turkman tillarining munosabatini monografik planda M.Saparov o‘rgangan bo‘lib, u o‘zining “Xorazm vohasidagi turkiy tillarning o‘zaro munosabatlari” monografiyasida Xorazm vohasidagi (Xorazm dialektal zonasi – A.E.) o‘zbek va turkman tillarining, asosan, leksikasini qisman fonetika va morfologiyasining ta’sirini o‘rganadi va olim ish so‘nggida quyidagi xulosalarini beradi [Сапаров, 1988; 116-117]:

1. Tarixiy-etnografik, xususan, lingvistik faktlar o‘g‘uz lahjasi aholisining turkmanlardan ajralib chiqqanligini, o‘g‘uz lahjasini “turkmanlashgan” ekanligini

inkor qiladi. Shu sababli o'g'uz lahjasini "turkmanlashgan", o'g'uz lahjasi vakillarini "asli turkmanlardan ajralib chiqqan" deyish ilmiy jihatdan to'g'ri emas.

2. Xorazm vohasidagi o'zbek tilining o'g'uz lahjasi va turkman tilidagi mushtarakliklar mazkur lahja va turkman tilining bir xil turkiy sistemaga aloqadorligidan tashqari territorial yaqinlik, o'g'uz lahjasi vakillari va turkman xalqining tarixiy tashkil topishida qadimgi turkiy o'g'uz komponentining ishtirok etganligi va bu til (o'zbek-turkman) vakillarining bir xil tabiiy, iqtisodiy, madaniy-siyosiy sharoitda bo'lganligi asosida ham yuzaga kelgandir.

3. Xorazm vohasidagi turkman tili shevalariga o'zbek tilining ta'siri tilning barcha yaruslarida uchraydi. Bu territoriyadagi ba'zi bir turkman shevalari o'zbek tili shevalariga yaqinlashib bormoqda.

Toshhovuz o'zbek shevalarini tadqiq etgan R.Yo'ldoshev o'zining "Toshhovuz viloyatidagi o'zbek shevalarining leksik xususiyatlari" mavzusidagi nomzodlik dissertasiyasida bir faslni shevalar leksikasining turkman tili bilan munosabatiga bag'ishlaydi va leksik jihatdan hududdagi o'zbek va turkman tillarining o'zaro ta'sirini bayon etadi [Йўлдошев, 2002: 35-43].

O'zbek-turkman kontakti haqida Xorazm shevalari yoki turkman shevalari borasida qilingan ba'zi tadqiqotlarda yo'l-yo'lakay aytib o'tilgan. Xususan, F.Abdullayev [Абдуллаев Ф. 1961; Абдуллаев Ф., Сапаров М. 1975 №1.], Y.Jumunazarov [Жуманазров, 1976.], N.Maviyev [Мавыев, 1987], A.Shixiyevlarning [Шихиев, 1996.] (Buxoro shevalari bilan) ishlari shular jumlasidandir.

Aytish joizki, ikki til o'zbek-turkman yoki turkman-o'zbek kontaktida "ta'sir" masalasi shartlidir. Sababi, O'zbekiston turkmanlari shevalariga o'zbek tilining ta'siri kuchli bo'lgani kabi Turkmaniston o'zbek shevalariga turkman tilining ta'siri kuchlidir. Bu arealning qaysi davlat tarkibida bo'lgani bilan bog'liq. Shuningdek, turkman tili shevalar bilan kontakti natijasida til o'zgarishlari ham turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, kuzatishlarimizdan ayon bo'ldiki, Surxondaryo viloyati Termiz tumanida yashovchi turkmanlar qipchoq lahjasi vakillari bilan yonma-yon yashashlari sabab ularning shevalarida ham qipchoq unsurlari yuzaga kelgan. Shuningdek, Buxoro shevalarining turkman tiliga ta'sirini A.Shixiyev o'zining monografiyasida qayd qiladi.

Til kontakti jarayonida ikkitillilik juda katta o'rin tutadi. Ikkitillilik – bilingvizm yoki diglossiya terminlari bilan ifodalanadi. Bilingvizmning yuzaga kelish sharoiti, unga ta'sir etadigan faktorlarning xususiyatiga qarab, ikkitillilikni "tabiiy" va "sun'iy" usulda yuzaga kelishi adabiyotlarda qayd etilgan. "Tabiiy" usulda yuzaga keladigan ikkitillilik ko'proq xalqlarning yashash sharoitlari ta'sirida, hayot talablari natijasida sodir bo'ladi. Bunda xalqlarning uzoq yillar davomida olib borgan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalari asosiy faktor sanaladi. "Sun'iy" ikkitillilik esa o'z ona tilisidan tashqari boshqa bir tilni "erkin" o'rganish jarayonida yuzaga keladi. O'zbek va turkman ikkitilliligi "tabiiy" yo'l orqali shakllangan hisoblanadi va respublikada to'p bo'lib yashovchi turkmanlar tabiiy sharoitdagi bilingvist hisoblanadi. Shuni aytish joizki, Qoraqalpog'iston turkmanlari esa, uch o'zbek, turkman, qoraqalpoq tillarida muloqot qiladiki, bu tilshunoslikda trilingvist (uchtilli) termini bilan qo'llaniladi.

Qoraqalpoq turkmanlari shevalariga qoraqalpoq tilining ta'siri va ikkitillilik sharoitida interferensiya hodisasining ro'y berishi yuzasidan alohida ish qilingan [Apazov, 2007]. O'zbek va turkman tilarining o'zaro ta'siri borasida Xorazm vohasi (Xorazm dialektal zonasi – A.E.) miqyosida, asosan, leksik, qisman fonetik, morfologik jihatdan ikki tilning munosabatini M.Saparov tadqiqotidagina uchratish mumkin. M.Saparov ishida Xorazm vohasidagi o'zbek tili va turkman tillarida qo'llaniluvchi leksik parallelliklar yuzasidan, xususan, o'zbeklarda bunaqa, turkmanlarda esa, bunday deyiladi qabilidagi tavsifiy xarakterdagi qiyosiy ishdur.

Ishda o'zbek va turkman tillarida qo'llaniluvchi leksik birliklar aksar hollarda turkiy tillardagi variantlari bilan qiyoslanadi. Shunga ko'ra, mazkur ishni ham to'laqonli o'zbek va turkman tillari kontaktiga bag'ishlangan ish deb bo'lmaydi, lekin kontakt unsurlaridan keng qo'llanilganligini tan olish kerak. Shu jihatdan, o'zbek va turkman tillari kontaktlari, ikkitilli hududlar shevasi, mazkur hududlarda o'zbek va turkman tillarining ta'siri qanday, interferensiya hodisalari kabilar tadqiqini kutayotgan mavzulardandir. Shuningdek, o'zbek va turkman tillari kontaktini o'zbek shevalari bilan ta'siri yuzasidan quyidagicha o'rganish maqsadga muvofiqdir:

- O'zbek tilining o'g'uz shevalari va turkman tilining o'zaro ta'siri (Xorazm viloyati va Janubiy Qoraqalpoq tumanlari: To'rtko'l, Beruniy, Amudaryo, Ellikqal'a, shuningdek, Toshhovuz viloyatidagi o'zbek va turkmanlar kontakti);

- O'zbek tilining qipchoq shevalari va turkman tilining o'zaro ta'siri (Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand viloyatlari, Qoraqalpoq qipchoq shevali o'zbeklar bilan turkmanlar kontakti);

- O'zbek tilining qarluq shevalari va turkman tilining o'zaro ta'siri (Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro viloyatlari qarluq shevali o'zbeklar bilan turkmanlar kontakti).

Xulosa:

1. O'zbek va turkman tillarining o'zaro kontaktini ularning tarixi bilan bog'liq holda tekshirish kontakt tilshunosligining dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

2. O'zbek va turkman tillarining kontaktlari, ularning o'zaro ta'siri, bir-biriga munosabati masalasi haqida O'zbekiston turkmanlari va Turkmaniston o'zbeklari hamda o'zbek va turkmanlar tutash hududlar shevalarini o'rgangan tadqiqotchilar ishlarida kuzatishimiz mumkin. Xususan, M.Saparov, R.Yo'ldoshev, K.Rahimova, S.Arazkuliyevlarning tadqiqotlari shular jumlasidandir.

3. M.Saparov Xorazm vohasidagi o'zbek va turkman tillarining o'zaro munosabatini, asosan, leksik, qisman fonetik, morfologik jihatdan tavsifiy xarakterda qiyoslaydi va u ilk bora o'zbek va turkman tillarining ta'sirini umumplanda o'rganadi. Lekin ishni sof kontak lingvistik tadqiqot deb bo'lmaydi.

4. O'zbek-turkman kontakti haqida Xorazm shevalari yoki turkman shevalari borasida qilingan ba'zi tadqiqotlarda yo'l-yo'lakay aytib o'tilgan. Xususan, F.Abdullayev, Y.Jumunazarov, N.Maviyev va A.Shixiyevlarning (Buxoro shevalari bilan) ishlari shular jumlasidandir.

5. O'zbek va turkman ikkitilliligi "tabiiy" yo'l orqali shakllangan hisoblanadi va respublikada to'p bo'lib yashovchi turkmanlar tabiiy sharoitdagi bilingvist hisoblanadi. Shuni aytish joizki, Qoraqalpog'iston turkmanlari esa, uch o'zbek,

turkman, qoraqalpoq tillarida muloqot qiladiki, bu tilshunoslikda trilingvist (uchtilli) termini bilan qo'llaniladi.

6. O'zbek va turkman tillari kontaktlari, ikkitilli hududlar shevasi, mazkur hududlarda o'zbek va turkman tillarining ta'siri qanday, interferensiya hodisalari kabilar tadqiqini kutayotgan mavzulardandir.

7. O'zbek va turkman tillari kontaktini o'zbek shevalari bilan ta'siri yuzasidan o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент, 1961.
2. Абдуллаев Ф., Сапаров М. Ўзбек ва туркман тилларидаги лексик параллелликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975 №1.
3. Аразов А. Қарақалпақстан түркменлериниң сөйлеў тили менен қарақалпақ тилиниң өз ара тәсири хәм интерференция кубылылсы. ФФНД. – Нукус, 2007.
4. Аразкулыев С. Говоры туркмен Турткульского района Каракалпакской АССР. АКД. Ашхабад, 1962. О'sha muallif: Гарагалпагыстан АССР-ның Дөртгүл районындакы түркмен гөплешиклери. Ашгабат, 1961. О'sha muallif: Хорезм түркменлериниң гөплешиклери барада кабир маглуматлар. Изв-я АН ТССР, сер.общ.наук, 1978, №5, с. 72. О'sha muallif: Гарагалпагыстан түркмен гөплешиклеринде гарындашлик терминлери. Ашгабат, 1987.
5. Жуманазров Ю. Ўзбек тили Жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик курилиши. – Тошкент, 1976.
6. Лингвистической энциклопедический словарь. https://les.academic.ru/530/контакты_языковы
7. Йўлдошев Р. Тошҳовуз вилоятидаги ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлар. НДД. – Тошкент, 2002.
8. Көсаев М. Эдибият тарыхының кәбир меселелери. – Ашгабат: Түркмендөвнешир, 1963. – С. 25.
9. Мавыев Н. Түркмен дилиның арабачы диалекти. Ашгабат, 1987.
10. Қарриев Б. Навоий ва туркман адабиёти // Ўзбек тили ва адабиёти журналы, 1968. 3-сон.
11. Раҳимова К. Туркменистондаги ўзбек шевалари. Ўзбек тили ва адабиёти. 1982, №3.
12. Сапаров М. Ўзбек ва туркман тилларининг ўзаро муносабатлари // Ўзбек тил ва адабиёти, 1980, №3, 35-39-бетлар; О'sha muallif: Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро муносабатлари. Т.: “Фан” 1988.
13. Словарь социолингвистических терминов. – М.: Российская академия наук. Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук. 2006.
14. Шихиев А. Туркменские говоры Бухарской области. Нукус. 1996.

Ктайбекова З.К. Ә.Атажановтың «Ыза» гүрриңинде вульгаризмлердин қолланылығуы	608
Rasulova N.A. Common characters of turkic languages	610
Xidirov O.J. Til korpusida sintaktik tahlil dasturini yaratish masalalari	614
Temirkhanova G.U. Thematic sphere of borrowed words in the current vocabulary of the karakalpak language	617
Ibragimova L. O'rin ergash gapli qo'shma gaplarni transformatsiyalash jarayonlari	620
Хайдарова К.Д. Ўзбек, рус ва инглиз тилларида олма сўзининг лингвокультуролик хусусиятлари	621
Бойматова Д.Б. Уюшиқ бўлақлар билан мураккаблашган содда гапларнинг тилшуносликда ўрганилиши	625
Мустафаева А.Ж. Қарақалпақ тилинде бир хэм көп компонентли аналитикалық фейиллер	629
Бердимуратова Г.А. Қарақалпақ тилинде шаңарақ концептининг әхмийети	633
Turdialiev A. Oraliq shevalar talqiniga doir	636
Jolmbetova Sh. G.Dáwletovaniń shigarmalarında naqil-maqallardıń lingvopoetikalıq analizi	641
Karimov I.Y. A.Navoiy asarlari leksikasining o'ziga xosligini ta'minlovchi lingvistik omillar	644
Матжанова А.Ж. Қарақалпақ тилинде «сен» хэм «сиз» мүрәжат формаларының өзгешеликтери	650
Абдуллаева М. Шоир Хайратий шеъриятида лингвокультуролик манзараси	654
Сайманова А.М. «Қара» сөзининг лингвокультуролик белгилери (Қарақалпақ халық қосықлари мысалында)	657
Alimardanov E.I. Turkiy kontaktologiya: o'zbek va turkman tillari kontaktlarining o'rganilishi	661
Заримбетов А.А. Выражение концепта «гостеприимство» в каракалпакском и русском художественных текстах	666
Rzamuratova Z. Qaraqalpaq tilindegi genderlektlerdiń leksikalıq sıpatı	668
Yunusova Sh. Özbek medya reklamcilik dili üzerine biçem bilimsel bir inceleme	672
Ro'ziyev E.O'. Turkiy siyosiy nutqni davrlashtirish masalasi borasida ayrim mulohazalar	678
Razzaqova M. O'zbek tili ta'limida sharada- she'riy jumboqlardan foydalanish	681
Ibragimov A. O'rin ergash gapli qo'shma gaplarni transformatsiyalash jarayonlari	684
Rashidova M.S. O'zbek tili iboralari salbiy munosabat hosil qiluvchi vosita sifatida	686